

Тема 2: КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Питання 1. Система основних прав і свобод людини та громадянина

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

- 1) є правовими можливостями – сферою автономного існування людини у взаєминах з іншими особами, суспільством і державою, набутими на певному етапі історичного розвитку; показником соціального і правового рівня життєдіяльності людини як члена суспільства і суб'єкта права;
- 2) належать людині від народження, є природними і не мають потреби в "дозволі" з боку будь-кого, зокрема держави;
- 3) є невідчужуваними: вони не можуть бути свавільно "забрані" владою держави, оскільки не "дані" нею;
- 4) є необхідними для задоволення основних потреб, без яких людина неспроможна нормально існувати і розвиватися;
- 5) є загальними і рівними для всіх людей, тобто даються в однакових "обсягах" усім людям незалежно від національності, статі, релігії, політичних переконань, службового становища та ін.;
- 6) регламентовані міжнародно-правовими актами стандарти, які закріплені Конституцією України; водночас вони слугують правовою основою для інших прав, які є не менш значущими, ніж основоположні.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Але найбільш поширений поділ на *позитивні і негативні*.

Негативні права виражаються у праві особи на захист від будь-якого втручання, у т. ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивалися як група *прав на незалежність громадян від влади* (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву "*права свободи*", "*права громадянських свобод*", "*громадянські права і свободи*".

Слідом за ними з'явилися політичні права і свободи, або *права на участь громадян у владі* (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування).

Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права – це права особи, спрямовані на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – *економічні, соціальні та культурні права* (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів та ін.)

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. **Особисті (громадянські) права** – це природні, основоположні, невід'ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

- фізичні - право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.
- духовні – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

У Конституції України 1996 року це статті 27, 28, 29 та ін.

2. **Політичні права** – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. **Економічні права** – можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність.

У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. **Соціальні права** – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя).

У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. **Культурні права** – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість.

У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

6. **Екологічні права** – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на

природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

Співвідношення змісту категорій «права» та «свободи»

Поняття «свобода» в його суб'єктивному значенні тотожне поняттю «суб'єктивне право», і його застосування пояснюється історичними чинниками. Водночас у юридичній літературі звертається увага на те, що поняття «свобода» більшою мірою пов'язане з характеристикою таких правочинів особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання тощо). У свою чергу, поняття «право» передбачає для реалізації соціальних можливостей особи, які становлять його зміст, здійснення певних дій.

Питання 2. Права людини і права громадянина

Ці дві категорії прав звичайно згадуються в одній «зв'язці», проте їх походження та зміст не тотожні, а співвідношення включає не тільки схожість, але й відмінність. Права людини своїм джерелом мають природне, а права громадянина – позитивне право.

Права людини – це права, нерозривно пов'язані із самим існуванням людини: право на життя, на свободу у всіх її проявах, право на пошану людської гідності, на опір пригнобленню.

Ці права є невід'ємними, інакше кажучи, заборонене будь-яке посягання на ці права. Права людини можуть бути обмежені тільки в тій мірі, в якій це необхідно для захисту прав іншої людини. Права людини є невідчужуваними, іншими словами, людина сама не має права від них відмовитися, бо без цих прав вона вже не є людиною. Права людини належать кожному індивіду, незалежно від приналежності до громадянства тієї або іншої країни, расової або національної приналежності. Кожна людина є носієм природних, породжених самою природою людини, прав.

Права громадянина – це права члена державно-організованого громадянського суспільства.

Права громадянина є певною дискримінацією негромадян даної держави, оскільки вони не володіють цією групою прав. Під правами громадянина розуміють, перш за все, можливість брати участь в управлінні суспільними та державними справами: право на об'єднання в партії та громадські організації, право обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Право на соціальний захист також в основному належить громадянам держави.

Відмінності між правами людини і правами громадянина:	
Права людини є	Права громадянина
Позатериторіальними – існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою.	Територіальні (національні) – передбачають наявність громадянства, тобто юридичний зв'язок людини і держави.
Загально-соціальними – належать людині за фактом народження як природні,	Спеціально-соціальні (юридичні) – закріплюються в законодавстві,

невідчужувані права (апатриди, біженці не мають громадянства, але мають права людини).	нормативно-правових договорах, судових прецедентах і перебувають під захистом держави, громадянином якої є особа.
Природно залежними (природними) – залежать від природи людини, належать їй від народження, задовольняють природні потреби.	Політично залежні – залежать від політики держави, державного (політичного) режиму, задовольняють як природні потреби, так і політичні та інші інтереси.
Невизначено зобов'язальними – не залежать від виконання будь-яких обов'язків. Зобов'язаною стороною виступають сама держава, її органи, посадові особи.	Є визначено зобов'язальними – залежать від виконання обов'язків, які мають громадяни держави.
Не мають чітко окресленої форми вираження і сфери реалізації – первинно закріплені в міжнародних актах, і їх реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не перебувала людина	Мають чітко окреслену форму вираження і сферу реалізації – первинно закріплені в конституції певної держави, і їх реалізація охоплює сферу відносин індивіда з державою.

Цілісність і взаємозв'язок прав людини і громадянина виявляються в тому, що права громадянина є різновидом прав людини (їх називають політичними правами людини). Звичайно права людини і громадянина фіксуються в одному нормативно-правовому акті (наприклад, такою є Конституція України, французька Декларація прав людини і громадянина, конституції більшості сучасних держав).

Внаслідок того, що всі права людини і громадянина рівноцінні та взаємопов'язані, вони однаковою мірою повинні захищатися державою. Неприпустимою є зневага одними правами під приводом реалізації інших прав.

Питання 3. Основні обов'язки людини і громадянина

Конституція України 1996 р. визначає основні обов'язки громадян України. Коло цих обов'язків значно вужче, ніж у Конституції УРСР 1978 р., проте вони охоплюють усі основні сфери життя і діяльності особи, суспільства і держави: політичну, економічну, соціальну, культурну і зовнішню (зовнішньополітичну),

Юридичний обов'язок — гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, об'єктивно обумовлена потребами існування та розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства.

Обов'язок нерозривно пов'язаний з правом, тому що обов'язок слугує засобом забезпечення дотримання прав. Права людини і громадянина не є безмежними, абсолютними, оскільки їхнє використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини (п. 2 ст. 29): «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися лише таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права — заради самого себе та заради інших. Навіть громадяни розвинутих демократій часто невірно розуміють цю рівність і нерідко користуються правами, ігноруючи обов'язок».

Права існують лише тоді, коли визнаються іншими громадянами держави. Свої вимоги до громадян держава формує в системі обов'язків і встановлює заходи юридичної відповідальності за їх невиконання. Саме для того, щоб зміцнити свої права, громадяни в демократичному суспільстві приймають на себе зобов'язання і виконують свої обов'язки. В Загальній декларації прав людини (п. 1 ст. 29) визначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у котрому лише й є можливим вільний і повний розвиток її особистості». Так само, як і права людини, основні юридичні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Класифікація обов'язків:

- особисті (громадянські);
- політичні;
- економічні;
- соціальні;
- культурні;
- екологічні.

Особисті обов'язки можна поділити на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) і духовні (наприклад, шанувати честь, гідність, національні почуття людини).

Економічні обов'язки – обов'язок віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби та ін.

Політичні обов'язки — додержуватися Конституції і законів, захищати батьківщину та ін.

Соціальні обов'язки — обов'язок працювати та ін.

Культурні обов'язки – дбайливо ставитися до пам'ятників історії культури людства та ін.

Екологічні обов'язки – берегти природу; компенсувати збитки, заподіяні забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Зрозуміло, що до обов'язків громадян демократичних держав входить додержання законів, повага до прав і свобод інших осіб, сплата податків, підкорення міліцейським (поліцейським) розпорядженням тощо.

У деяких країнах до числа найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах в органи державної влади і військова повинність. У конституціях окремих держав йдеться й про обов'язок працювати (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), піклуватися про своє здоров'я і своєчасно вдаватися до лікувальної допомоги (Уругвай).

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані в статтях 51, 52, 64, 66, 67, 68 та ін. Зокрема, у ст. 51 записано: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків».

Обов'язками громадян у Конституції України названі:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності і територіальної цілісності;
- 2) шанування її державних символів;
- 3) проходження військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах, встановлених законом;
- 6) додержання Конституції і законів та ін.